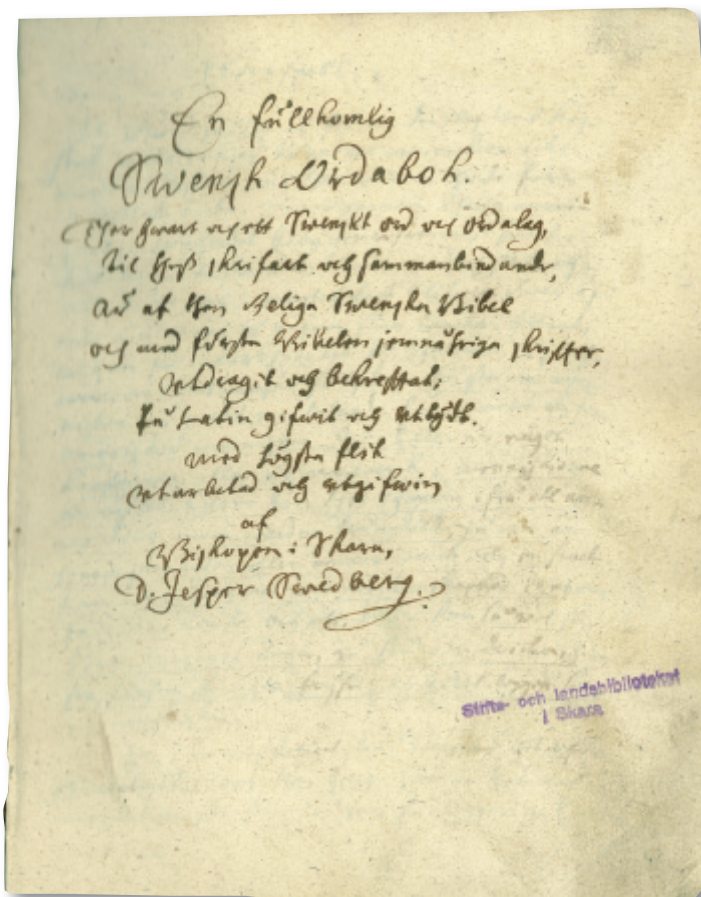

medicinens språk

Jesper Swedberg – kopparstick från 1700-talets början av Johan Christopher Böcklin. Stifts- och landsbiblioteket i Skara. Handskriftens titelsida: En fullkomlig Svensk Ordabok ther hwart och ett swenskt ord och ordalag, til theß skrifart och sammanbindande, är af then heliga swenska Bibel och med första Bibelen jemnähriga skriffter vtdragit och bekrefftat; på Latin gifwit och vtyddt med högsta flit vtarbetad och vtgifwin af Biskopen i Skara, D. Jesper Swedberg.

Stifts- och landsbiblioteket i Skara

Sjukdom och bot på Karl XII:s tid

Medicinhistoria skrivs väl mest av medicinare, kanske av idéhistoriker. Men även ordböcker öppnar vägar till kunskap i ämnet. Jag tänker nu särskilt på biskopen och språkmannen Jesper Swedbergs »Swensk ordabok«, som ger den första omfattande bilden av svenskans ordsfatt. Han levde 1653–1735 och ägnade de sista decennierna av sitt liv åt att samla alla svenskans ord mellan två pärmar. Verket var färdigt cirka 1725, men av flera skäl fick han aldrig se det tryckt. Inte förrän 2009 publicerades »Swensk ordabok. Utgiven efter Uppsala-handskriften, med tillägg och rättelser ur övriga handskrifter, av Lars Holm« (Skara stiftshistoriska sällskskaps skriftserie, nr 46). Det är till denna språkliga blomsteräng jag tänker föra intresserade nutida eskulaper.

»Swensk ordabok« är floran, och som en sådan ger den läsaren rika tillfällen

att friska upp och utöka sina latinkunskaper. (Inte förrän vid mitten av 1800-talet vågade svenska lexikografer förklara svenska ord på svenska; alla bildade kunde ju latin.) Som exempel citerar jag en artikel, »ett ord«, i ordboken: **läkiare**, *medicus, medicamentarius*, G. 50:2.s. Ex. 15:26

Så ser en normalartikel ut: först ett uppslagsord i fetstil, så en eller flera latinska ekvivalenter i kursiv, sist en eller många hänvisningar till bibeln, om ordet finns där. Som synes nämns yrket läkare i både Första (Genesis) och Andra Mosebok (Exodus).

Det finns drygt 500 uppslagsord i »Swensk ordabok« som betecknar sjukdom (många) eller bot (få), och i denna presentation begränsar jag mig till två kategorier.

Först grundorden. Vem vill inte vara

frisk, sund, *sanus, prospera valetudine, alacris, integer, incolumis, vegetus, vividus*! Vi ser en svensk fras och en synonym och en rad latinska glosor, alla med betydelserna 'frisk' och 'sund'. Motsatsen heter, nu som då, **siuk**, *ager, agrotus, morbidus, morbo laborans*; **döds-siuk**, *lethaliter agrotus*. De latinska motsvarigheterna är välvalda; *morbo laborans* är talande: 'kämpande med en sjukdom'. Tillägget »dödssjuk« skärper betydelsen.

Så långt lever vi i samma värld som Swedberg och den karolinska tidens svenskar. Men kunde den sjuke få någon vård? Ordet återfinns i artikeln **wård**, *vigiliæ; memoriale; specula*. Här möter vi en annan värld, åtminstone som den speglas i språket. Latinets *vigiliæ* betyder bla '(natt)vakter'; *memoriale* 'anteckning(sbok)' (sic!); *specula* 'vaktorn'. Detta är mera av krigets ord

än av vård(central)ens. Det svenska ordet *vård* ingår i en stor ordfamilj som kan vara vård en belysning. Etymologiska ordböcker talar om ett allmängersmiskt *ward* med betydelsen 'vakt', 'vaktare'. Det lever kvar i tex i det tyska *warten* ('spana', 'vänta') och det engelska *ward*. Det slank också in i senlatin och finns som *garde* i franskan, *guarda* i italienskan och *guardia* (*guardia civil!*) i spanskan. I svenskans *vårdkase* och *Varberg* lever den gamla betydelsen kvar. Men håll ut – ett annat ord i »Swensk ordabok« är **bot**, medel emot, *remedium*, *medela*, *medicamen*, *pharmacum*. Nu känner vi igen oss, liksom i orden **botande**, *curatio*, *sanatio*, och **botar**, råder bot på, *sano*, *curo*, *medeor*, *resarcio*, *medicor*; bota sjukdom. Översättning av de latinska orden är väl överflödigt.

Därmed över till den första specialkategorin: botarna. Vi ska med latinet som verktyg klarlägga om orden betydde detsamma då som de gör nu – för de flesta lever envist kvar i svenskan. **Läkiare** är nämnt ovan, men ekvivalenterna bör granskas. *Medicus* är ju välkänt kökslatin och lever kvar i tex italienskans *medico*. Men vid *medicamentarius* börjar det osa katt. Mitt latinsksvenska lexikon från 1828 översätter det med 'giftblandare'. Ska ordet uppfattas bokstavligen eller bildligt? Ett inte längre utövat yrke, senare kallat »fältskär«, är **bardskärare**, *chirurgus*, *tonsor*. Ordet kommer från tyskan och betyder 'skägghuggare'. *Chirurgus* är latiniserad grekiska och betyder helt enkelt 'hantverkare', vilket duktiga kirurger kan vara stolta över. *Tonsor* känns igen från ordet »tonsor« och betyder också 'barberare'. Valet mellan »läkare« och »bardskärare« var kanske av typen pest/kolera. Ett vårdyrke som däremot var nödvändigt för släktets fortbestånd var **jordgumma**, *obstetrix*, även kallad **barnamoder**, *obstetrix*, *mater filiorum*. Den sista ekvivalenten visar att Swedberg såg två betydelser i ordet: 'barnmorska' och 'barn(en)s moder'.

Långt före både förstatligandet och privatiseringen fanns det **apotek**, *pharmacopolium*, *myropolium*, som förestods av en **apotekare**, *pharmacopola*, *myropola*, eller rent av en **apothekarska**. De latinska ekvivalenterna känns fortfarande rätt; gifthandlaren hålls bakom receptdisken, salvkrämaren mest i diversebutik.

Den sista yrkesutövaren i vårdsvängen som jag funnit i »Swensk ordabok« var nog lika illa sedd då som nu: **qwick-salware**, *pharmacopola*, *circumforaneus*. Det första latinska ordet nämndes nyss, det andra betyder 'den som går från torg till torg'. Finns typen kvar i

våra dagar? Kanske på Kiviks och liknande marknader. Annars: kanske snarare i tv-reklam och på annonspelare ...

Över till den andra specialkategorin: ögats lyten, sjukdomar och bot. Jag börjar med de uppslagsord som står för vad man kan kalla lyten. Det tunga ordet i gruppen är naturligtvis adjektivet **blind**, *coecus*, kompletterat med (särskrivet!) **blind född**, *coecigenus*, och substantivet **blindhet**, *coecitas*. Ett svenskt ord, ett latinskt; ordning och reda. Stammen ingår också i participet **förblindad**, *coecus*, *occoecatus*, *ex-coecatus*. Det sista latinska ordet betyder 'bländad', och därmed har vi hamnat i de barbariska straffens terminologi – och i det gamla Bysans. Ord som ännu används och som har bevarat sin betydelse är **enögd**, *luscus*, *unoculus*, *monoculus*, och **windögd**, *lippus*, *limus oculis*. Lömskare är det skenbart välbekanta **snedögd**, *limo oculo*, *limus*. De latinska orden bekräftar betydelsen 'sned', men inte i anatomisk mening utan snarare i moralisk. Vi har kvar uttrycket »att se snett på« som betyder 'tycka illa om'. Betydelsen 'asiatisk ögonställning' fick ordet först på 1800-talet. Detta kan vara ett exempel på vad man brukar kalla falska vänner. Men Swedbergs förklaring av nästa ord kan vi lita på: **närsynt**, *qvi hebetiore et propinqviore oculo rem intuetur*. Det fanns ingen lämplig ekvivalent till hands i hans stora latinska ordförråd; det grekisk-latinska *myops* kände han alltså inte till. Då måste han definiera på latin: »den som betraktar något med ett oskarpare och närmare öga«. Elegant!

Så ögonsjukdomarna. Vi får inte vänta oss någon större rikedom eller precision i Swedbergs terminologi. Mycket vagt låter ju **ögnasiuka**, *optalmia*. Ekvivalenten är lätt latiniserad grekiska för 'ögoninflammation'. Andra åkommor, som man inte behövde – eller behöver – gå till ögonläkaren för att konstatera, är de båda **fistel i ögonen**, *oegilops*, *fistula oculorum*, och **wagel på ögat**, *onyx*. Ekvivalenterna till det första ordet är klara, men den till det andra är lite underlig. Det grekiska *onyx* betyder 'nagel'! Förväxlade Swedberg vagel och nagel?

Stort utrymme får sjukdomen starr i »Swensk ordabok«. Här avslöjar också Swedberg att han inte var helt konsekvent i sin ortografi eller i sitt val av prepositioner. Nära varandra står **starr på ögonen**, *glaucomate occoecatus*, och **starr i ögonen**, *glaucomate occoecalis*. Så långt allt klart; sedan krånglar det till sig lite. Ett annat ordpar med alternativ stavning är **starrblind**, *omnino coecus*, och

starblind, *luscus*. Ekvivalenten till det första ordet betyder 'helt blind', och det kan man ju bli av starr. Det andra ordets ekvivalent betyder 'enögd', som nämnts ovan, och det måste vara en lapsus av Swedberg. En ordartikel lyder så: **glosögd**, *cui oculi glaucomate suffusi*, *glaucus*. Latinet återöversatt: »för vilken ögonen är grågrönt färgade, grå(grön)«. Vår nyaste ordbok, »Svensk ordbok«, utgiven av Svenska Akademien, anger bara en betydelse för glosögd: »som har utstående ögon«. Swedberg hade i alla fall en poäng, när han angav färgen som grågrön.

Förr talade man om »sura ögon« och menade därmed rinnande. Jag vet inte om diagnosen förekommer längre, men en grupp ord i »Swensk ordabok« hör ändå dit. Jag listar dem men måste av utrymmesskäl avstå från att och med hjälp av de latinska ekvivalenterna söka reda ut vad de betydde för Swedberg. Många adjektiv är sammansatta med -ögd:

- **blirögd**, *lippus*, *cui gramosi sunt oculi*
- **blötögd**, *lusciosus*, *lippiens*
- **klenögd**, *lippus*, *oculis humentibus*, *uvidis*, *infirmis*
- **surögd**, *luscus*, *lusciosus*, *luscitiosus*.

Till »blirögd« sällar sig ett verb som är en variant av vårt »plirar«: **blirar**, *lippio*. Så många synonymer antyder att åkomsten »sura ögon« var vanlig. Även okänt barn har många namn.

Men fanns det någon bot för svaga eller sjuka ögon på Karl XII:s tid? Att vända sig till en »läkiare« eller »bardskärare« var nog inte tillrådligt. Man skulle bra gärna velat veta vad den **ögnasalwa**, *collyrium*, som Swedberg nämner, innehöll. Gick man till en apotekare, eller blandade man själv hemma? I sin »Lefwernes beskrifning« ger Swedberg sitt eget recept på stolpiller mot förstopning! Det innehåller råttlort och svinister och vore kanske värt att pröva. Men det fanns remedier mot dålig syn också. Ett ord hämtade Swedberg från en 1500-talskälla (»Dialogus om then förvandling ...« av Laurentius Petri): **briller**, *conspicillum*. Det finns en synonym: **glasöga**, *conspicillum*, *oculus armatus*. Jag vet inte om den andra ekvivalenten är Swedbergs eget påfund, men den är talande: »beväpnat öga«.

Jag har här valt att presentera en ringa del av orden för sjukdom och bot i Swedbergs »Swensk ordabok«. Det finns mycket mera att berätta – eller själv söka – i ordboken. Man kan tex börja med magen, huden eller – varför inte – själen.

Lars Holm
fil dr, Lund

